

# PANDEMİ DÖNEMİNİN ZORLUKLARI KARŞISINDA DİN

## *Religion Against The Challenges Of The Pandemic Period*

Yasemin APALI\*

Makale Geliş Tarihi: 24.07.2021

Makale Kabul Tarihi: 19.09.2021

**Özet:** Tarih sahnesi içerisinde gerek toplumların gerek insanoğlunun karşısına çok çeşitli sıkıntılar ve zorluklar çıkmıştır ve çıkmaktadır. Küresel anlamda bir salgının olması ise insanlığın çok nadir bir şekilde karşılaşılabileceği bir durumdur. İnsanoğlu bu zor zamanlarda hem fiziksel anlamda hem de psikolojik anlamda destek ve yardım almak istemektedir. Ayrıca karşılaştıkları bu zor dönemden sonra insanların ve toplumun sosyal yaşamları değişime uğramaktadır.

Pandemi dönemlerinde insanların yaşadıkları sıkıntılar ve zorluklar, bireylerde manevi açıdan bir rahatlama ya da bir huzura erme isteği doğurmaktadır. Dolayısıyla pandemi dönemlerinde bireysel açıdan dine yönelme ya da bireysel dindarlıkta bir artış durumu dikkatleri çekmektedir. Dinin fonksiyonel açıdan bir problem alanı oluşturması, onun yani yaşanan dinin literatürdekilerden farklı olması, her birey için anlamının farklı olması, çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Çalışmanın amacı ise, ülkemizde pandemi döneminde dinin nasıl bir fonksiyon icra ettiğini analiz etmektir. Ayrıca bireysel dindarlık yönelimlerine ilişkin gözlemlerimizi de çalışmanın konusu çerçevesinde sunmak da çalışmamızın diğer bir amacını oluşturmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Pandemi, Din, Dindarlık, Bireysel Dindarlık.

### **Religion Against The Challenges Of The Pandemic Period**

**Abstract:** In the scene of history, both societies and human beings have been facing diverse troubles and difficulties. Having a global epidemic is a circumstance that humanity would encounter very rarely. Human beings demand receiving support and help both physically and psychologically in these difficult times. In addition, after they confront this difficult period, the social lives of people and society go through a change.

The troubles and difficulties people experience during pandemic periods lead to a desire for spiritual relief or peace in individuals. Therefore, the increase in individual religious orientation or individual religiosity during pandemic periods draws attention. The fact that religion forms a problem area functionally, that the lived religion is different from the religion in the literature, and that religion's meaning is different for each individual constitutes the subject of the study. The study aims to analyse what kind of function religion performs during the pandemic period in our country. Besides, presenting our observations on individual religiosity orientations within the framework of the study's topic is another aim.

**Keywords:** Pandemic, Religion, Religiosity, Individual Religiosity.

\* Dr. Öğrt. Üyesi., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, yapali@mehmetakif.edu.tr

## 1. GİRİŞ

Pandemi kavramı, bir hastalığın veya enfeksiyon etkeninin ülkelerde, kıtalarda, hatta tüm dünya gibi çok geniş bir alanda yayılım göstermesidir. Covid19, ülkemizde de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi ilan edilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, www.saglik.gov.tr). Günümüzde yaşanan pandemi dönemi genel anlamda dünyada yaşanan pandemiler içerisinde ne ilk ne de belki de son olacaktır. Başta halkın genel sağlığı olmak üzere, toplumsal yaşamın her alanını adeta kontrol altına almıştır. Bu süreçte toplumsal dini yaşantı ve bireysel boyuttaki dini yaşantı da bazı etkilere maruz kalmıştır.

Pandeminin ilk dönemlerinde tüm kurallara uyulması durumunda bu sürecin daha kısa zamanda biteceğini düşünen kesimin aksine; insanoğlunun tüm bu kurallara ve kısıtlamalara uzun süre uyamayacağını ön gören büyük bir kesimin olduğu bilinmektedir. Bilim insanlarının da ilk dönemler COVID-19 virüsü hakkında çok detaylı bir bilgiye sahip olmamaları, virüsün öldürücülüğünün ve yayılma hızının tahminlerden uzak olması neticesinde küresel bir salgına dönüşmüştür. Bir iniş bir çıkış şeklinde en uzun süren pandemi dönemi olarak tarihe geçeceği tahmin edilen bu sürecin hem toplumsal açıdan hem de bireysel açıdan genelde olumsuz ve yıkıcı etkilerinin olması; toplumsal kurumların tümünü deriden etkilemiştir. Birçok ülkede yaşanan bu pandemi sürecinde tam kapanma ve yarı kapanmaya gitmesi özellikle ekonomik anlamda olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Pandemi dönemine ve Covid-19 virüsüne karşı her bireyin kendine has geliştirdiği davranışların tümü; pandemi döneminin belki de kalıcı davranışsal özellikleri olacaktır. Ancak geliştirilen bu davranışlar bireylerin toplumun bir parçası olduklarını ya da manevi açıdan huzurlu ve mutlu hissetmelerini sağlayacak türden davranışlar olup olmadığının bir göstergesidir. Bu bağlamda insanlığı tehdit eden Covid-19 salgını sosyal, psikolojik ve fiziksel olarak bireylerde birtakım olumsuz etkiler bırakmıştır. Uzayan pandemi sürecinin bireylerde oluşturduğu sosyal ve psikolojik etkilerinin alternatif birtakım etkinlikler vasıtasıyla giderilmeye çalışılması farklı sektörlerin harekete geçmesi açısından önemlidir. Bununla beraber sosyal açıdan bir şekilde giderilen boşluk, psikolojik açıdan aynı sonucu vermemiştir. Yaşanan travma neticesinde bireyin dünyayı anlamlandırma çabası, bireysel dindarlık ve dini bilgileri öğrenme çabası olağandan daha farklı bir seyir izlemek durumunda kalmıştır. Bu süreçte artan vakalar ve ölümler bireyleri dinin aslında hayatın ayrılmaz bir parçası olduğu noktasında bütünleşmiştir. Emile Durkheim'in "dinin toplumları birleştirici ve bütünleştirici" bir fonksiyonunun olduğunu savunması; böyle dönemlerde onun haklılık payının olduğunu göstermektedir.

İnsanların pandemi sürecinde ya da bugüne kadar ortaya çıkmış tüm salgın dönemlerinde gerek toplumsal gerek bireysel anlamda olup bitenlere dini bir

anlam kazandırma çabası hep var olagelmıştır. Bunun yanı sıra bireylerin yaşadıkları olumsuzluklar karşısında sığınacak bir liman olarak dini görmeleri, elbette ki psikolojik açıdan bir rahatlama yaratacaktır. Dinin toplumsal açıdan pek çok fonksiyonunun olması yanında yaşanmakta olan pandemi döneminde bireylere yeni bir anlam evreni sunması oldukça önemlidir. Buna paralel olarak bireysel dindarlık meydana gelen bir artışın olması da pandemi döneminin getirdikleri arasında yer almaktadır. Bu çalışmada özellikle pandemi döneminde bireylerin dünyayı yeniden anlamlandırma çabaları bağlamında artan bireysel dindarlık ve sosyalleşmenin duraksamaya uğradığı bu dönemde doğru ve güvenilir dini bilgilere insanların nasıl ulaştıkları analiz edilecektir.

## **2. Covid-19 Pandemi Süreci ve Diğer Salgın Hastalıklara Kısa Bir Bakış**

İnsanlık tarihinde dünya nüfusunu tehdit eden pek çok salgın hastalık mevcuttur. Dünya koronavirüs ile tanışmadan önce öldürücü gücü yüksek olan başka salgın hastalıklara da ev sahipliği yapmıştır. Genel olarak bilinenleri kolera, veba, İspanyol gribi ve domuz gribidir. Tarihin en eski devirlerinden beri var olan salgın hastalıkların o dönemlerde çok can alarak bittiği düşünülebilir ancak günümüzde hala dünyanın farklı yerlerinde koronavirüs haricinde var olan salgın hastalıkların olduğu bilinmektedir. Ancak bu salgın hastalıklar dünya genelinde olmayıp sadece bölgesel nitelikte olduğu için Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından dünya genelinde pandemi ilan edilecek özelliklere sahip değildirler. DSÖ'nün dünya genelinde pandemi ilan edebilmesi için bazı kriterlerin gerçekleşmesi gerekmektedir. Salgına neden olan virüsün yeni bir virüs olması, insandan insana kolay bir şekilde geçebiliyor olması ve bu durumun bir süreklilik arz etmesi durumunda pandemi ilan edilmektedir. Sadece DSÖ (WHO) tarafından ilan edilebilen pandemi, halkta gereksiz korku ve endişe yaratmaması için salgınla ilgili çok iyi tespitlerin yapılması gerekmektedir.

Tarihte bilinen en önemli salgın hastalıklar (Veba, Kolera, Influenza, Hong Kong Gribi, İspanyol Gribi, Domuz Gribi, Sars, Mers, Ebola, HIV gibi) dünya geneline yayılmakla birlikte pek çok can almıştır. Eski tarihlerdeki kolera ve veba salgınlarının uzak doğu, Hindistan ve Avustralya gibi yerlerden denizciler vasıtasıyla Avrupa'ya yayıldığı ve milyonlarca insanın canına mal olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta kolera salgını Osmanlı İmparatorluğunu da etkilemiş ve can kaybına neden olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü'nün açıklamalarına göre ise kolera, grip, menenjit, sıtma ve sarıhumma gibi hastalıklar hala dünyanın farklı yerlerinde etkisini göstermekle birlikte DSÖ bu hastalıkları pandemi olarak nitelendirmektedir (Budak&Korkmaz, 2020: 65).

Son olarak vuku bulan salgın ise Çin kaynaklı olup tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Daha önce insanlarda hiç tespit edilmeyen yeni bir koronavirüsün varlığı tespit edilmiştir. İlk olarak 2019 yılının sonlarına doğru Çin'in Wuhan kentinde kendini gösteren ve kısa zaman içerisinde tüm dünyaya yayılan Covid-19

virüsü, en sonunda Dünya Sağlık Örgütü'nün 11 Mart 2020'de tüm dünyada pandemi ilan etmesiyle sonuçlanmıştır. Çin'de ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra tüm dünyaya hızlı bir şekilde yayılan koronavirüsle mücadelede, özellikle devletlerin alacağı kararlı ve hızlı tedbirlerle yavaşlatılması ve yok edilmesi ön görülmüştür. Tabi bunun yanında aşının olmaması da en büyük handikaplar arasında yerini almıştır. Adeta Dünya ölçeğinde yaygınlaşan, slogan haline gelen “maske, mesafe ve el hijyeni” gibi ifadeler sosyal yaşantının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Gerçi bazı ülkelerde zorunlu olarak maske takmak çeşitli protestolara sahne olsa da, genel itibariyle insanlar salgına yakalanmamak için bu üç kurala uymak zorunda kalmışlardır.

Salgının tüm dünyaya yayılmasının üzerinden yaklaşık bir yıl geçtikten sonra bilim insanları tarafından aşının bulunması ve akabinde bölgesel olarak da olsa uygulanmaya başlaması, sonrasında başka ülkeler tarafından farklı farklı aşların bulunması insanlığın eski günlerine dönebileceğine dair umut verici gelişmeler olarak görülmektedir. İlerleyen zamanla birlikte dünyada aşı olan insan sayısının artmasının yanı sıra aşı olmak istemeyenlerin de varlığı dikkat çekicidir. Farklı sebeplerle aşı olmak istemeyen insanların dünyanın değişik ülkelerinde aşuya teşvik için başvurdukları farklı yollar da mevcuttur.

Son yaşanan bu pandemi sürecinin sosyal, psikolojik, ekonomik ve daha başka şekillerde insanlar ve toplumlar üzerinde etkisinin olduğunu görmekteyiz. Yıkıcı etkilerinin kısa zamanda önüne geçilemeyeceğinin anlaşılmasıyla insanlık, türlü türlü çareler aramıştır ve halen aramaktadır. Dünya ülkelerinin birçoğu ekonomik sıkıntılarla mücadele etmenin yanı sıra insanların sosyal ve psikolojik olarak desteklemede yetersiz kalmaktadır. İnsanlık artık adına “küreselleşme” denilen paradigmanın yavaş yavaş çöktüğüne şahit olmaktadır. Koronavirüs salgını ile birlikte sosyal yaşamlarını ve gündelik yaşamlarını değiştirmek zorunda kalan dünyanın farklı coğrafyalarında milyonlarca insan, virüsle mücadelesinde sadece sosyal yaşamı değiştirmenin yeterli olmayacağını farkına varmış durumdadır. İnsanların manevi açıdan desteğe ihtiyacının olması da gündeme gelmiştir. Pandemi süreci, insanların zihnindeki Tanrı tasavvurunun ve dindarlığın özellikle amel boyutunun tekrar sorgulanmasına neden olmuştur. Yaşam ve özgürlük alanı kısıtlanmasının vermiş olduğu sıkıntılarla mücadele etmenin en sade şeklini dinde arayan insanlar, pandemi sürecini farklı boyutlarıyla değerlendirir hale gelmiştir.

### 3. Sosyal Yaşam İçerisinde Dinin Konumu

Bugüne kadar pek çok sosyolog tarafından bağlı buldukları ekoller ve düşün sistemleri çerçevesinde çok çeşitli din tarifleri yapılmıştır. Ancak yer yüzünde bulunan tüm dinleri kapsayıcı nitelikte bir din tarifi yapmanın pek mümkün olmadığı görülmüştür. Çünkü din kavramı, mensubu olsun ya da olmasın herkes için aynı çağrışımı yapmaz. Özellikle onun “aşkın” ve “tecrübi” boyutuna daha çok atıf yapılmıştır. Dinin tanımı yapılırken genelde özsel (substantif)

ve işlevsel (fonksiyonel) açıdan tanımlamalar yapılır. Substantif tanımlarda dinin daha çok hissiyat ya da maneviyata ilişkin nitelikleri ön plana çıkarken; fonksiyonel din tanımlarında ise dinin toplum üzerindeki etkilerinin yanı sıra din ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkilere dayalı özellikleri göz önünde bulundurulur bir tanımlama yapılmaktadır. İlk kısımdaki tanımlamadan daha ziyade ikinci kısım yani dinin fonksiyonel tanımı üzerinde sosyal ve bireysel açıdan tüm yönelimleri kapsam içine aldığı için daha çok durulmaktadır (İmıl, 2020:69). Böylelikle ilk kısımda yer alan kutsal, aşkın, ilahi gibi kavramlar, ikinci kısmın tanımı yapılırken sadece atıfta bulunulan unsurlar olarak kalmaktadır.

İnsanlık var olduğundan beri toplumların ve beraberinde bireylerin yaşamlarını derinden etkileyen dinin, gelmiş geçmiş en güçlü sosyal fenomen olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü toplumların yaşamını sadece aşkınlık ya da ameli anlamda etkileyen bir güç olmamakla birlikte; sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. alanlarda varlığıyla birlikte gücünü de hissettiren önemli bir unsurdur. Kendine inananlara öyle bir değerler, normlar ve semboller sistemi sunmaktadır ki, kişinin hem bireysel hem de toplumsal yaşama dair bakış açısına farklı zihniyet dünyasından bakmasına neden olmaktadır. Bu bakımdan sosyologların pek çoğu din fenomenini analiz ederken onun bu ayrıcalıklı konumuna ayrı bir özen göstermişlerdir. Ancak dinin tanımı yapılırken, onun mahiyeti üzerinde değil de toplum içerisindeki yeri ve diğer sosyal kurumlarla olan ilişkisi ele alınmaktadır (Taş, 2016: 37). Diğer bir ifade ile din toplumsal davranışlar ve toplumsal kurumlar üzerinde önemli derecede bir etkiye sahiptir.

Dinin sadece inanç bağlamında ele alınmayıp somut davranışlara dönüşerek bireyler ve toplumları nasıl etkilediğini gözlemleyebilmek için, onun birey ya da toplum üzerinde bir etki alanının olması gerekmektedir. Buna bağlı olarak da toplumsal kurumlar ve diğer toplumsal davranışlar din üzerinde belirli bir etki alanına sahiptir. Yani din ve toplum karşılıklı olarak birbirlerini etkilemektedir. Buna ilaveten bireylerde belirli bir zihniyet oluşturduğu için, bireyin gündelik yaşantısı içerisinde dinden arta kalan kısımlarında bile dinin etkili olduğu söylenebilir. Bu haliyle dinin bireysel olmasından ziyade toplumsal yönünün daha ön planda olduğu görülmektedir. Dinin bir toplum içerisinde hayatîyet bulması, genelde somut davranışlar şeklinde kendini göstermesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bireysel anlamda ise, “kutsalın tecrübesi”<sup>1</sup> nin yaşanması yani aşkın

<sup>1</sup> Din Sosyologları, din antropologları, dinler tarihçileri vs. tarafından yapılan din tanımlarının genelde bir tarafı eksik kalmaktadır” şeklindeki genel kanaate karşın; Rudolf Otto'nun yapmış olduğu “din kutsalın tecrübesidir” şeklindeki tanım daha çok kabul görmüş niteliktedir. R. Otto; dinin subjektif özelliği üzerinde ısrar edenlere karşı bu şekilde bir tarif ile aslında dinin objektif niteliği ile cevap vermektedir (Wach, 1995: 37). Weber'in dinin tanımı ve mahiyeti üzerine herhangi bir açıklamada bulunmaması, dinin toplumsal görüngüde ele alınması gerektiğini düşünmesi, Otto'nun yapmış olduğu din tanımından daha farklı düşündüğünü göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Joachim Wach, din Sosyolojisi, Çev.: Ünver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995; Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.

olan ile belirli bir tecrübenin yaşanması şeklinde okunabilir. Bireyselin gözlemlenmesinin oldukça zor olmasına karşın toplumsal olanın herkes tarafından gözlemlenebiliyor olması; dinin toplumsal yaşam içerisinde örgütlenmiş bir sistemin mihenk taşı olduğunu göstermektedir.

Modern dönem ile birlikte dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin azaldığı bilinmesine karşın, onun tamamen bireyin yaşantısından çıkması gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Bu dönemde belki amel ve ritüel anlamda bir azalma durumu söz konusu olsa bile dini tecrübe boyutunun yani dini hissetme bakımından bir azalma yaşaması tamamen pozitif bilim anlayışının ortaya çıkması ile doğru orantılıdır. Modernleşme ile birlikte daha doğru bir ifade ile orta çağın din ağırlıklı düşünsel karakterinin son bulmasıyla, insanlığın dini bilgiye değil de bilimsel bilgiye olan inancı artmıştır. Bu durum ise dini bilgi ile modern bilimsel bilginin çelişkili bulunmasına neden olmuştur. Aralarında uzlaşma bulunmaması ise bireylerin gerek sosyal yaşamlarında gerek de gündelik yaşantılarında dinin deyim yerindeyse kulak ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Modern dönem boyunca dinin toplumsal hayatta epifenomen görüntüsünde olmasının sonunu yine insanların kişisel dini duygularının eksik yanını görmeleleri hazırlamıştır. Postmodern dönem özellikle bilimsel bilginin toplumsal yaşam içerisinde pek çok alanı dolduramadığı için adeta bilimi suçlar hale gelmiştir. Kurumsal bakımdan farklı bir kaderi yaşayan din, kişisel dini duyguların harekete geçmesi ile yeniden canlanma eğilimi göstermiştir. Elbette bu durumda toplumsal yaşamın tüm alanlarına sirayet etmiş bulunan bilimsel bilginin sorgulanması etkili olmuştur. Zaman içerisinde dini bilginin bilimsel bilgi ile çelişme göstermesine karşın onun reddedilemeyeceği ya da geçersiz sayılamayacağı hâkim düşünce olmaya başlamıştır. Dolayısıyla dini duygunun ayrılmaz bir parçası olan dini tecrübenin en ayırt edici özelliği “mutlak bağlılık hissi” (Allport, 2004:23) yeni dönemde boy göstermiştir. Modern dönemde bireyin kutsal ile tecrübe yaşamasının hem biçimsel anlamda hem de hissiyat anlamında rölantide seyretmesi, postmodern dönemde bilimin salt bilgi kaynağı olmadığına yaygın kanaat haline gelmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece bireylerin tüm sosyal yaşantısına anlam kazandırma çabaları postmodern dönemde yeniden dine dönüş hareketlerine canlılık getirmiştir. Manevi açıdan kendini anlamsız bir boşluk içerisinde bulan bireyin ritüel ve amel açısından da dini yaşantısını sorgulaması sonucuna postmodern dönem ve enformasyon döneminde de rastlanılmaktadır.

İnsanlık ile birlikte var olan din, bireylerde sadece inanç boyutuyla kendini göstermemiş, aynı zamanda da davranışsal olarak sosyal yaşantının bir parçasını oluşturmuştur. İnsan davranışlarının daha çok duygular toplamından ibaret olması, dini eylemlerin dini duygular neticesinde ortaya çıktığının bir göstergesidir (Yıldız, 2015: 17). Bazı dinlerde bulunan mitler, dini ayinler, tapınmalar vs. tabii olarak bağlı olunan dinin davranışsal formunun canlı tutulması ile alakalıdır. Birey tabii bir şekilde bağlı bulunduğu ya da mensubu olduğu dinde içten

gelen bir samimiyet duygusuyla kutsal olana inanmak ve inanç kalıplarını davranışa dönüştürmek suretiyle, bir iç huzura ermenin rahatlığını ve mutluluğunu yaşamaktadır. Böylelikle bireyin kutsal ile olan tecrübesinin edimsel hali dindarlığın ameli boyutunun da canlılığına korumasına yardımcı olmaktadır.

Dindarlık ile ilgili yapılan çalışmaların odak noktasını, dindarlık ifade şekillerinden daha ziyade dini duygular oluşturmuştur (Subaşı, 2004: 111). Modern dönem sosyal yaşantının görünür yüzünü değiştirmekle kalmamış, dindarlık anlayışını da sekülerleşme yönünde kökten değiştirmiştir. Daha açık bir ifade ile Tanrı anlayışı ve geleneksel dindarlık anlayışları çok derinden etkilenmiştir. Din ve dindarlık anlayışlarının yeni dönemde toplum tarafından farklı farklı anlaşılması ve ifade şekillerinin değişmesi; toplumsal değişimin dini ve dindarlık algılarını nasıl değiştirdiğinin bir göstergesidir. Pozitif bilimlerde meydana gelen gelişmelerin aksine dini yaşantının pratik boyunda meydana gelen gerileme, postmodern dönemde bilim ile dinin çatışması yerine uzlaşması gerektiği yönündeki algıların oluşması neticesinde yok olmaya başlamıştır. Böylelikle din, sosyal yaşantı içerisinde yeniden hayat bulmuştur.

Toplumsal yaşam ve buna bağlı olarak toplumsal kurumlar içinde varlığını her zaman gösteren din, bireylerin ferdi yaşamlarında da çok önemli bir yer edinmiş durumdadır. Bu açıdan dinin hem kendine ait kültür oluşturma hem de sosyal grup ve kurumlara sahip olma açısından toplumun ayrılmaz bir parçası olması gayet doğaldır (Arslantürk, 1998: 97). Toplumun dinden etkilenen yanının olması yanında o da toplumdaki etkilenmektedir. Diğer toplumsal kurumlar ile de aralarında çok farklı bir bağ bulunmaktadır. İnsanlık tarihinde bugüne kadar hak ya da batıl pek çok din varlık göstermiştir. Bu dinlere mensubiyet duygusu içerisinde bulunan insanlar da sosyal yaşamlarını mensubu oldukları din çerçevesinde düzenleme ihtiyacı hissetmişlerdir. İster Tanrı'sı olsun ya da olmasın, kutsal değerleri olsun ya da olmasın yahut inanmasa da herhangi bir inanç sistemini benimsemeyen hiçbir toplum var olmamıştır. Bu nedenle din olgusu, gerek insanların gerek de toplumların yaşamının vazgeçilmez bir kaynağı ve değer sistemini temsil etmektedir (Akgül, 2002: 25). Belirli bir nesneye, şeye, kutsala, sisteme inanma ya da bağlanma duygusu ile dünyaya gelen birey tarih boyunca dünyanın neresinde olursa olsun hiçbir zaman vazgeçmemiştir.

İnsanların dini düşünceleri ve davranışları, inançları, ibadetleri ve ritüelleri bireysel bir karakter taşımanın ötesinde, toplumu ilgilendiren pek çok sosyal şartlardan ileri gelen birtakım etkileşimlerle karşı karşıya kalmakla beraber onların başka toplum olaylarına etkilerde bulunduğu görülmektedir (Günay, 1998,52). Dinin toplum üzerindeki çok boyutlu etkisinin yanı sıra toplumsal şartlar ve olayların dini olaylar üzerindeki karşılıklı etki ve tepkileri; dinin toplum hayatındaki önemine işaret etmektedir.

Dinin toplum üzerindeki etkilerine ilaveten, onun çok çeşitli toplumsal fonksiyonlarının olduğunu belirtmek gerekmektedir. Toplumsal olayları yine top-



lumsal olaylarla açıklama gayreti içinde olan Emile Durkheim, özellikle dinin toplumları birleştirici ve bütünleştirici özelliği üzerinde durmaktadır. Onun bu bakış açısı, dinin anomi ve kaos ortamı için adeta toplumsal düzeni sağlayıcı bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Onun “kolektif şuur”u çerçevesinde değerlendirilen dinin bireyler için bir dünya kurma amacı taşıması ayrıca önemlidir.

M. Weber, direkt olarak bir din tanımı yapmamakta ancak dinin özü tariflerinin yerine bireylerin mensubu olduğu dinlere bağlı olarak ortaya çıkan dinsel davranışları analiz etmenin daha doğru olacağını düşünmektedir. Weber’in bu yaklaşımına göre, gerek Türkiye’de gerek dünyada dinin bireysel ve toplumsal yaşam içerisinde önemi ve rolünün gün geçtikçe arttığı yapılan çalışmalarla ortaya konulmaktadır (Karaşahin, 2007: V). Dinin sübjektif bir özelliğe sahip olması, Weber’in bireylerin dini kabul ve tasdik aşamasını geçmesinden sonra bireylerarası bir görünüme bürünmesi neticesinde daha anlaşılır bir hal almasının, onun tavır ve davranışlarda belirgin hale gelerek analizinin yapılmasının daha doğru olacağını düşünmesi anlamında önemlidir.

Auguste Comte’un “Pozitif Din” tanımı ise, dinin toplumsal yaşam içerisinde nasıl bir fonksiyon icra ettiğinin ötesinde dinin tarihsel süreç içerisinde dinin toplumsal değişime paralel olarak geçirdiği evreler ve din ve toplumsal yapının karşılıklı etkileşim sürecini gözler önüne sermekten ibarettir.

Karl Marx’ın dini, toplumsal yapı içerisinde “alt yapı” ve “üst yapı” şeklinde ekonomi ile karşılıklı etkileşim içerisinde izah etmesi, dinin tek bir zemin üzerinden değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Onun dinin toplumsal fonksiyonunu açıklama konusundaki düşünceleri oldukça yetersiz kalmıştır. “Din halkın afyonudur” ifadesi ile Marx; halkın kendi üzerindeki yanılsamalarında vaz geçmesi ya da yanılsamalara gerek duyan bir durumdan vaz geçmesini sağlamaktır. Bu durum ise, dine karşı bir savaş vermektir ki, dinin dünya ile olan ahenginin bozulması anlamında, dünyaya karşı bir savaş vermektir (Marx,&Engels, 2018: 14)

Klasik dönem sosyologların aksine modern dönemdeki sekularizasyon tartışmaları, yani dinin işlevselliği ve kapsayıcılığı tartışmaları farklı bir boyut kazanmıştır. Modernizm ile birlikte din kamusal alandan bireyin ve çekirdek ailenin “tercih” ve “seçenekleri” arasına dahil olmuştur. Bununla birlikte dindarlık da, bireyselleşmenin daha yoğun bir şekilde yaşandığı modern yaşam içerisinde kamusal alandan özel alanlara doğru çekilme niteliği göstermiştir (Berger, 2005: 203). Dinin modern toplumlarda önemini yitireceği savı çok yaygın bir şekilde kabul edilir hale gelmiştir (Wuthnow, 2009: 63). Hatta din ile modernizm arasında şiddetli bir çatışmanın olduğu görüşü de mevcut durumu pekiştirmiştir. Fakat tüm bu düşüncelerin aksine din esnek bir karaktere sahip olması hasebiyle, inişe geçmek yerine kendini yeni döneme adapte ederek toplumsal yaşam içerisindeki varlığını karmaşık bir şekilde sürmeye devam etmiştir.



Dinin toplumsal yaşam içerisinde çok çeşitli farklı fonksiyonlar icra etmesi sadece sosyologlar tarafından değil, din antropologları, din fenomenologları, dinler tarihçileri vb. düşün insanları tarafından farklı bakış açıları ile ele alınmıştır. bu bağlamda sosyolog dini incelerken onu toplumsal bir fenomen olarak inceleyecektir fakat dinin aşkın bir tabiatının olması onun daha toplumsallaşmadan kendini izah etmesi, onun tüm toplumsal kurumlar içerisinde farklı ve özel bir konuma sahip olmasına neden olmuştur (Arslan, 2004: 165). Din gibi bir sosyal bir olgunun çok derin ve müthiş emelleri bünyesinde barındırması, diğer disiplinlerle işbirliği içerisinde incelenmesi zaruretini doğurmuştur. Ancak icra ettiği fonksiyonlar itibariyle sosyologların diğer disiplinlerden faydalanması da icap etmektedir. Netice olarak dinin insan yaşamında diğer toplumsal kurumlardan daha farklı bir yerinin olduğu muhakkak bir gerçektir. Asıl üzerinde uzlaşılan nokta ise bugüne kadar hiçbir dinsiz topluma rastlanılmamış olmasıdır.

#### 4. Pandemi Döneminin Zorlukları ve Din

Küresel bir boyut kazanan koronavirüs salgını, tüm dünyada insanların sosyal yaşamlarını etkilediği gibi dini yaşamlarını da etkilemiştir. Birçok din, dini ameller ve ritüellerinin yanı sıra dini bayramlarını ve dini organizasyonlarını ya iptal etmiş ya da ileriye dönük erteleme kararı almışlardır. Hıristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet, Hinduizm ve diğer dünya dinleri pek çok dini uygulamalarda kısıtlamalara gitmiştir. Hıristiyanların toplu bir şekilde kiliselerde ayin yapmaları, dini günlerin ve kutsal bayramların yoğun kalabalıklara sebebiyet verilmesi açısından birlikte kutlanılamaması, pandemi döneminin özellikle dindar kesimi üzen kısıtlamalarından sadece bir kaçını oluşturmaktadır. İsrail'e girişlerin yasaklanması sebebiyle dünyanın farklı yerlerinden kutsal bayramlar için Kudüs'ü ziyaret eden Yahudiler ve Hıristiyanlar bu durumdan oldukça etkilenmiştir. Modern çağın gereklerinden biri olan internet kullanımı; kilise ve sinagoglarda yapılamayan ayinler ve dini törenler için yaygın hale gelmiştir. Online yapılan tören ve ayinlerin yanı sıra canlı yayınlarla da topluma faydalı olunmaya çalışılmıştır. Camilerde de cemaatle namaz kılınmasına önceleri ara verilmiş daha sonra bazı kısıtlamalarla devam etmiştir. Ramazan ve kurban bayramları yarı kapanma ve tam kapanmalar gölgesinde ifa edilmiştir. Özellikle camilerde beş vakit namazını kılan yaşlı olarak nitelendirilen kesim için bu durum çok zor bir hal almıştır. Çünkü yaşlı insanlar camiye ibadet etmek için gitmenin yanı sıra akranları ile hasbihal etmekte, bu durum ise yaşlılıkta sosyalleşmenin ve dayanışmanın farklı boyutunu gözler önüne sermektedir.

İlk başladığı dönemlerde ne kadar süreceği öngörülemeyen koronavirüs salgını, hem toplumsal açıdan hem dini açıdan hem de psikolojik açıdan insanları oldukça etkilemiştir. Salgının yayılmasına karşı tüm dünyada alınan kısıtlama tedbirleri kapsamında, toplu bir şekilde ibadet ve ritüellerin yerine getirilememesi bireylerin psiko-sosyal ve dini açıdan derinden etkilenmesine sebep ol-

muştur. İnsanların hem dini ibadetlerini icra ettikleri aynı zamanda da sosyalleştikleri birer mekanlar olarak kiliseler, camiler, sinagoglar vs. gündelik hayatın rutinliğinden, bedenlerin ve ruhların uzaklaşması anlamında bireylerin hayatlarının kesiştiği ortak kutsal mekanlardır. İnsanların inançlarının bir gereği olarak ibadetlerinin engellenmeden yerine getirmesi onlara mutluluk ve huzur vermesinin yanı sıra, herhangi bir sebeple ibadet hayatının kısıtlanmaya maruz kalması da onlara huzursuzluk vermekle kalmaz üzüntü sebebi olur (Gültekin, 2020: 133). İnsanın kendi iradesi dışında gerçekleşen böyle bir durum karşısında gayet makul bir çerçevede düşünüp o şekilde hareket etmesi de ayrıca önemlidir.

Bilim ve teknolojinin ilerlemesi ile birlikte sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda hızlı bir değişme ve dönüşmeye sahne olan çağımızda, toplumların karşılaştıkları en büyük sorunlardan biri de geleneksel toplumların yaşamında ve toplumsal yapılarında meydana gelen büyük çaplı değişiklikler ve bunun neticesinde ortaya çıkan toplumsal çözümler, istikrarsızlıklar ve çalkantılar olmuştur (Günay, 2016: 409). Tüm yaşananların toplum bilimsel bir bakış açısıyla incelenmesi, sosyologları toplumsal bütünleşmeye götürmüştür. Bu konunun öncüsü olan Emile Durkheim, toplumsal bütünleşmenin her toplum için bir sorun teşkil ettiğini, bu sebeple toplumsal bütünleşmenin dinden bağımsız bir biçimde düşünülemeyeceğine işaret etmiştir. Durkheim toplumsal bütünleşme konusunu bir adım ileri götürerek, dinin toplumsal fonksiyonlarını da ele almak suretiyle toplumsal bütünleşme konusuna açıklık getirmeye çalışmıştır. Çok çeşitli şekillerde ele alınmakla birlikte, bir toplumu meydana getiren fertlerin, teşkilatların ve faaliyetlerin birbirleriyle olan uyumu ve ahengini ifade etmek için kullanılmaktadır. Birbirinden oldukça farklı yapı ve karaktere sahip olan unsurların bütünleşmiş bir vaziyette varlıklarını sürdürebilmeleri açısından oldukça önemlidir. Sosyal grubu ve sosyal sistemi, toplumdaki düzeni ve istikrarı sağlama açısından birbirleriyle bütünleşmesine en büyük katkıyı sağlayan din, en önemli toplumsal bütünleşme unsurudur. Bu haliyle bakıldığı zaman dinin, bazı durumlarda toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bir fonksiyonunun olması yanında bazen de toplum içerisinde ihtilafa neden olan bir fonksiyonunun olduğu bilinmektedir (Günay, 2016: 414). Ancak temelde toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı bir rol üstlenmesi de dinin kuvvetli bir yapıya sahip olmasındandır.

Durkheim'in işaret ettiği gibi dinin bir kolektivite unsuru olması, özellikle insanların zor zamanlarda, zor şartlarda, kaos ve karmaşa durumlarda sığınacak bir liman olarak görmelerine neden olmaktadır. Hem toplumsal anlamda hem de bireysel anlamda dinin kuşatıcı ve kucaklayıcı niteliğinin olması, tarihin her döneminde dini çok önemli bir toplumsal fenomene dönüştürmüştür. Tarihte bazı salgın hastalıkların dualar, din adamlarının içirdiği kutsal sular ya da kiliselerde yapılan toplu ayinlerle ilahi merhametin elde edilmesi vasıtasıyla yok olacağını düşünülmesi, dinin hem birey açısından hem de toplumsal açıdan çok farklı bir güce sahip olduğunun göstergesidir. Bu durum ise kutsal olana

inanma ve kutsal olanla irtibata geçme insanın fitratının bir gereği olarak görülmektedir.

Halen yaşanmakta olan Covid-19 Pandemisinin toplumsal ve bireysel anlamda farklı bir psikolojik süreç inşa etmiş olması, dinin farklı bir düzlemde irdelenmesi gereğini gündeme getirmiştir. İnsan yaşamında tıbbi müdahalelerin aciz kaldığı bir noktada din nasıl bir görev ve sorumluluk üstlenmiştir? Toplumun sosyal ve psikolojik varlığı ile kaynaşmak suretiyle pandeminin getirmiş olduğu zorlukları yenmenin en huzurlu, en rahatlatıcı ve en mutlu yöntemi halini almıştır din. Bu dönemde genel olarak dindar olsun ya da olmasın insanların hep bir umudunun olduğu muhakkaktır. İnsanların genel olarak zor zamanlarında baş vurduğu en önemli ritüel duadır. Çünkü dini pratikler arasında ifa edilmesi en kolay aynı zamanda da insanı en rahatlatıcı bir ibadet olarak görülmektedir. Çünkü dua, Allah ile insan arasında bir iletişim şekli olarak tanımlanmaktadır (Hökelekli, 1993: 212). Dolayısıyla insanın kendini muhtaç hissettiği ve bir şeyleri arzuladığı anlarda ortaya çıkan bir iletişimdir. Pandemi döneminde de hastalığa yakalananlar yahut hasta yakınları bir ümit ve güven duygusuyla dua ederek aslında Allah'a yönelirler.

Bu dönem, farklı boyutlarda kendini gösterse bile dine yönelmelerin yoğunlaştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların toplumsal yaşamda meydan gelen kaos, kargaşa ve istikrarsızlık dönemlerinde bu tarz durumlardan kurtulmak adına toplumsal bütünleştirici unsuru olan dine sarılmaları tarih sahanelerinde genelde karşılaşılan bir durumdur. Dinlerin özellikle de İslam dininin inananlarını birlik ve beraberlik içerisinde kucaklaması bütünleşmenin en önemli unsurudur. Dolayısıyla İslamiyetin toplumumuzdaki birleştirici ve bütünleştirici bir dinamiğinin olması, onun pandemi döneminde halkımızın birbirine daha iyi kenetlenmesine ve Covid-19 pandemi sürecinin hep birlikte atlatılmasına yardımcı olan bir unsur olmasına yol açmıştır. Sosyal medyalar vasıtasıyla dua etmeye davet edilenler, haftada bir kez bile olsa Cuma namazında buluşmak isteyenler, hastalığın pençesinden kurtulmak için adaklar adayanlar, dünyanın sonunun geldiğini düşünerek namaz kılmaya başlayanlar, bu durumun Allah'ın bir uyarısı olduğunu düşünenler ve belki de en trajik olan sürekli ölüm korkusuyla yaşamaya başlayanlar; işte tüm bu yaşananlar ve belirli bir süre daha yaşanacak olanlar, toplumun ve bireyin dine bakış açısındaki değişmelerin birer sonucu niteliğindedir.

İnsanlar hangi dine ya da hangi inanç sistemine mensup olurlarsa olsunlar, ölümü ve ölümden sonraki halleri merak etmişler ve ölüm karşısındaki hayret verici meraklarını gizleyememişlerdir ( Yıldız, 2006: 6). Bu nedenle ölüm bazı kimseler için bir son bir yok oluş, bazı kimseler için ise ölüm, huzur ve mutluluğa ermenin, yeni ve daha güzel bir yaşamın başlangıcıdır. İman esaslarından biri olan “ahirete iman”, aslında inanan insanların hayatlarını şekillendirmelerinde önemli bir bakış açısı sağlayan bir unsurdur. Bireylerin bu dünyanın me-

şakkatleri karşısında aldığı dini duruşun da bir ölçütüdür. Pandemi döneminin getirdiği zorluklar özellikle de ölüm korkusuyla baş edebilmenin en güzel yollarından biri olan dini ibadetlere ve dua etmeye yönelmelerdeki artış ya da dindarlıktaki artış, insanların bireysel anlamda dini gerçek bir kurtuluş yolu, sığınma olgusu olarak görmelerindedir. Bireylerde rahatlama, huzur, mutluluk ve içtenlik gibi bir takım hissiyatlar uyandıran dua, pandemi döneminin en çok tercih edilen dini tecrübesidir. Buna ilaveten pandemi sürecinde evlerde ibadet edilmeye başlanması, evde ailelerin cemaatle namaz kılmaları, genelde evde bulunduğu için ramazan orucunun tutulmasında az da olsa bir artışın olması, bunun yanı sıra hac ibadetinin de koronavirüs salgını nedeniyle sekteye uğraması; pandemi süreci ile bireyin yaşadığı dünyaya anlam kazandırma çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla bağlantılı olarak bireysel dindarlık algılarında da bir takım değişmelerin olması, pandemi sürecinin dini boyutunu gözler önüne sermektedir.

Dinin toplumsal bir takım olay ve olgularda özellikle çıkar grupları tarafından kullanılmasına tarih hiçte yabancı değildir. Masumane duygularla herhangi bir dine mensup kimselerin salt ekonomik çıkarlar nedeniyle kandırılmaları, dinin toplumsal yaşam içerisinde kötüye kullanılmasına neden olmaktadır. Yaşadığımız bu pandemi döneminde okunmuş maske satışları, Kur'an'dan belirli surelerin belirli bir ücret mukabilinde okunması neticesinde koronavirüsün bulaşmayacağını söyleyenler, hastalığın bulaşmasına karşı içinde belirli duaların olduğu kolyeleri satanlar vb. şekillerde dinin kötü emellere alet edilerek insanların dini duygularının sömürülmesi ise Covid-19 Pandemisi sürecinin acı ama gerçek görüntüsünü ortaya koymaktadır.

## 5. Sonuç

İnsanlık tarihte çok çeşitli salgın hastalıklarla mücadele etmiştir. Ancak bazı salgın hastalıklar ve pandemiler çok ölümlü olmalarıyla tarihe geçmiştir. 2019 yılı Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde başlayıp oradan hızlı bir şekilde tüm dünyaya yayılan Covid-19 virüsünün pek çok can kaybına neden olması, Dünya Sağlık Örgütü'nün harekete geçerek tüm dünyada "Pandemi" ilan etmesine neden olmuştur. Tüm dünyayı etkisi altına alan koronavirüs salgını, insanlığı maddi ve manevi anlamda tehdit eder konuma gelmiştir. Pandemi nedeni ile küresel anlamda kısıtlamaların uygulanmaya başlaması toplumsal, ekonomik ve psikolojik alanlarda insanların bir takım zorluklarla mücadele etmesi gereğini doğurmuştur.

Pandemi sürecinin özellikle psiko-sosyal zorlukları ile mücadele etmede dinin üstlenmiş olduğu görev oldukça farklı şekil arz etmektedir. Çünkü insanların ne ile karşı karşıya olduklarını bilmemeleri, aniden daha önce hiç karşılaşmadıkları bir durumun içerisinde kendilerini bulmaları; hem toplumsal hem de psikolojik açıdan pek çok zorluğu da beraberinde getirmiştir. İlk olarak sosyal bir varlık olan insanın adeta toplumdan tecrit edilerek sosyalleşmesinin önüne

geçilmesi, ikinci önemli nokta da toplumla bütünleşemeyen insanın psikolojik olarak rahatlayamaması, mutlu olamaması gibi bir takım durumlar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan pek çok zorluk (ekonomik, sosyal, psikolojik, kültürel vb.) insanları bu dünyada yeni bir anlam arayışına sürüklemiştir. Pandemi gölgesindeki yeni dünyaya adaptasyon sürecinin en önemli unsuru olarak din ilk saflarda yerini almıştır.

Dinin bir takım sosyal fonksiyonlarının bulunması ve özellikle toplumsal bütünleşmeyi sağlamadaki rolü, pandemi döneminin toplumsal açıdan verdiği zararların giderilmesine oldukça büyük katkılar sağlamaktadır. Buna ilaveten bireylerin bu dünyaya anlam kazandırmalarında ve diğer dünyaya daha farklı bir bakış açısıyla bakmalarına yardımcı olması bakımından dinin önemi yadsınmaz. Bazı bireylerin ölüm korkusuyla mücadele etmesinde dinin bireyleri teskin edici bir fonksiyona sahip olması önemli görünmektedir. Cemaat halinde yerine getirilen ibadetler, ritüeller ve bazı dini etkinlikler bu dönemde ertelenmiş ya da iptal edilmiştir. Bu durum ise müntesiplerinin hem sosyal açıdan hem de manevi açıdan evlerinden çıkamayan geniş kitleler için bir travma halini almıştır. Ancak ilerlemiş teknoloji sayesinde inananlarına dini hizmet verilmeye başlanması, bireylerdeki bu boşluğu kısmen de olsa doldurmuştur. Evlerinden dışarı çıkamayan insanların birlikte namaz kılmaları, birlikte dua etmeleri, birlikte Kur'an okumaları gibi ibadetler, pandemi döneminin zorluklarına aile olarak göğüs gerilmesinde oldukça işe yaramıştır. Bununla birlikte bireysel dindarlığın boyutunun değişmesi ve bu doğrultuda bireysel dindarlıktaki artış durumu da pandemi döneminin zor günlerinin bireysel açıdan atlatılmasına katkı sağlamıştır.

### Kaynakça

- Akgül, M. (2002). *Türkiye'de Din ve Değişim*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Allport, G. (2004). *Birey ve Dini*, Çev.: Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara.
- Arslan, M. (2004). *Türk Popüler Dindarlığı*. Dem Yayınları, İstanbul.
- Arslantürk, Z. (1998). *Kutsalın Dönüşü*. Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Berger, P. L. (2005). *Kutsal Şemsiye*, Çev.: Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- Budak, F. &Korkmaz, Ş. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi (SAYOD)*, Yıl: 2020, Sayı: 1, 62-69.
- Gültekin, M. B. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/ Yenimahalle), *Kocaeli İlahiyat Dergisi (Aralık-December 2020)*, 131-164.
- Günay, Ü. (1998). *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul.

- Günay, Ü. (2016). “Toplumsal Bütünleşme ve Din”, *Din Sosyolojisi*. Ed.: Niyazi Akyüz, İ. Ç., Grafiker Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- Hökelekli, H. (1993). *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- İmıl, M. (2020). Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din. *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Haziran 2020, Cilt: 23, Sayı: 57, 65-94.
- Karaşahin, H. (2007). *Bir Batı Anadolu Kasabasında Dini Hayat “Gördes Örneği”*. Birleşik Yayınevi, Ankara.
- Marx, K.&Engels. F.(2018). Alman İdeolojisi, Çev.: Olcay Geridönmez, Tonguç OK, Kor Kitap, İstanbul.
- Karaşahin, H. (2007). *Bir Batı Anadolu Kasabasında Dini Hayat “Gördes Örneği”*. Birleşik Yayınevi, Ankara.
- Subaşı, N. (2004). *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Taş, K. (2016). “Sosyolojik Din Tanımları”, *Din Sosyolojisi*. Ed.: Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, Grafiker Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- Yıldız, C. (2015). *Din Sosyolojisi Okumaları*, Çıra Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, M. (2006). *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Wach, J. (1995). *Din Sosyolojisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Çev.: Ünver Günay, İstanbul.
- Wuthnow, R. (2009). *Din ve Modernlik*, Der. ve Çev.: Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- www.saglik.gov.tr